

Сергій ЄРМОЛЕНКО

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
вул. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна
Електронна пошта: signum70.1@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1340-0444>

**МОВНО-ІЛЮСТРАТИВНИЙ МАТЕРІАЛ ЯК ВТОРИННА
ЗНАКОВА (МІКРО)СИСТЕМА**

Стаття присвячена вивченню ілюстративного матеріалу в лінгвістичній та лінгводидактичній літературі з погляду його функціонування в цій літературі в ролі вторинної семіотичної системи. За своїми масштабами такі системи можуть складатися з обмеженого інвентарю одиниць і належати до авторського дискурсу, маючи там поле референції, суб'єктивно детерміноване суто індивідуальними асоціаціями продуцента і через це іноді приховане від пересічного реципієнта. Вони також можуть бути пов'язаними, як зі своїм планом змісту, із суспільно-значущими комунікативно-функційними різновидами дискурсу (такими, як політико-ідеологічний чи літературознавчо-філологічний). В обох випадках формування таких вторинних систем є наслідком усвідомленого комунікативного наміру продуцента. Водночас вторинно-знакова функція мовних ілюстрацій може бути незалежною від продуцента, виникаючи внаслідок їх інтерпретації реципієнтом. Ця інтерпретація також може мати індивідуально обмежений характер — у разі ідіосинкратичного «вчитування» реципієнтом додаткових смислів. Але така «незапланована» вторинно-семіотична інтерпретація ілюстративного матеріалу як маніфестанта певної національно-етнічної картини світу та властивих їй когнітивних моделей і систем цінностей може відбуватись у тому випадку, коли цей матеріал сприймається й оцінюється з погляду іншої національно-етнічної мовно-культурної спільноти чи, нарешті, тоді, коли мова як така є тією самою, але відмінності у соціокультурному тлі одного з її варіантів (територіального чи історичного) вирізняються й ідентифікуються через їх сприйняття крізь призму іншого її варіанта. Перспективи подальших студій у цьому напрямку полягають у широкому дослідженні конкретних випадків вторинного знакового функціонування прикладів, а також в опрацюванні теорії та методології відповідних розвідок.

Ключові слова: мовний ілюстративний матеріал, лінгвістична література, лінгводидактична література, комунікативний намір, вторинні лінгвокультурні коди, інтерпретація, продуцент, реципієнт, національно-етнічна картина світу.

Об'єктом дослідження в цій розвідці є мовно-ілюстративний матеріал, що виступає в лінгвістичній літературі, як науковій, так і лінгводидактичній. Її предметом є факультативні вторинні функції мовних ілюстрацій (інакше

Цитування: Єрмоленко С. Мовно-ілюстративний матеріал як вторинна знакова (мікро) система. Мовознавство. 2024. № 4. С. 25–43. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-337-2024-4-002>

Citation: Yermolenko S. (2024). *Movno-iliustratyvnyi material yak vtorynna znakova (mikro) systema* [Linguistic illustrations as a secondary sign (micro)system]. *Movoznavstvo*, (4), 25–43. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-337-2024-4-002>

 Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

званих прикладами), а її метою є показати, що роль і значення цих прикладів можуть бути ширшими й узагалі істотно відмінними від ролі й значення, які вони там зазвичай мають і виконують.

Ілюстрації є конститутивним структурним складником більшості різновидів лінгвістичних текстів як теоретичного, так і прикладного характеру, включаючи лексикографічні джерела й підручники, присвячені вивченню мов. Як такі, мовні ілюстрації регулярно зустрічаються в науковому та науково-дидактичному дискурсі, а їхня відсутність (чи недостатність) може розглядатися як важливий недолік мовознавчих досліджень. Відповідним чином питання, пов'язані з вибором і використанням прикладів, становлять суттєву складову частину теоретико-методологічного апарату лінгвістичних праць як *sensu stricto*, так і *sensu lato*, а самі приклади, виступаючи в конкретних працях, є важливими для таких їхніх характеристик, як обґрунтованість та ефективність застосованого в них підходу, переконливість аргументації, репрезентативність фактологічної бази досліджуваного мовного матеріалу, доцільність залучених методів та процедур аналізу і коректність їхнього використання, вірогідність зроблених спостережень, правильність та іманентно-логічна коректність висновків¹. Використання (чи, навпаки, невикористання) тих чи тих мовних ілюстрацій здатне також пролити певне світло на конкретно-мовне й теоретичне підґрунтя підходу того чи іншого дослідника, скажімо, у лінгвокомпаративістиці [Yermolenko : 137–139].

Роль ілюстративного матеріалу у власне науковому та дидактичному різновидах лінгвістичного дискурсу відрізняється тим, що в першому випадку приклади використовуються як докази для підтвердження гіпотез (у разі дедуктивного викладу) чи висновків та узагальнень (якщо виклад є індуктивним), натомість у лінгводидактиці (природно, за винятком таких праць, як «Курс загального мовознавства» Ф. де Соссюра, що мають цінність і як оригінальні наукові твори) завдання їхнього використання полягає в тому, щоб проілюструвати, унаочнити положення й твердження абстрактно-узагальненого порядку, демонструючи їх на прикладах конкретних мовних одиниць й утворень та їхнього вживання в реальному, а часом і в штучно сконструйованому мовленні². У лексикографічних працях ілюстрації (якщо вони там є) доповнюють ту суто метамовну інформацію, яка міститься в межах словникової статті, тобто в дефініціях і граматичних та стилістичних ремарках.

Однак у кожному разі, навіть у випадку *toy language (toy grammar)*, приклади мають одну спільну рису, яка полягає в їх частковій надмірності. Інакше кажучи, поряд з необхідними лінгвістичними відомостями, ілюстрації неодмінно містять інформацію, яка є більш-менш нерелевантною стосовно того, що вони мають демонструвати чи унаочнювати. З цим пов'язана ще одна їхня важлива властивість, яка є передусім характерна для прикладів у словниках та підручниках, але виступає й у власне мовознавчих дослідженнях: зазвичай існує кілька (а іноді багато чи навіть дуже багато) можливих

¹ Свого часу акад. О. С. Мельничук у розмові з автором оцінив дослідження Ф. де Соссюра «*De l'emploi du génitif absolu en Sanscrit*» (яке він саме тоді конспектував) як зразкову дисертаційну працю, спеціально відзначивши багатство наведеного в ній фактажу: «Оце справжня дисертація! Одні приклади!».

² Такі штучні чи гіпертрофовано спрощені мовні утворення, сформовані з дослідною чи дидактичною метою, отримали в англomовній спеціальній літературі окреслення *toy language* (або *toy grammar*), див., напр.: [McGinn : 161].

прикладів, із яких авторові чи укладачеві доводиться робити вибір. Обидві ці властивості прямо пов'язані з потенційними можливостями мовно-ілюстративного матеріалу, про які йдеться у нашій статті.

Ці можливості полягають у тому, що мовні приклади можуть також передавати — часом ненавмисно, але іноді навмисно й цілеспрямовано — додаткову, зокрема соціокультурну, інформацію. Ця інформація, хоча має принципово інший, а саме позанауковий і екстралінгвістичний, характер, може бути — з точки зору як продуцента, так і реципієнта — не менш важливою, ніж суто лінгвістична. Наскільки можна судити, досі мовні ілюстрації, окрім деяких наших праць, не вивчалися з цього погляду. Отже, у цій розвідці хочемо привернути увагу до феномену додаткових соціокультурних смислів лінгвістичних прикладів, виявивши та проаналізувавши кілька випадків ілюстрацій, які передають саме такі смисли.

Такий аналіз вимагатиме врахування як внутрішнього змісту прикладів (бо, природно, саме там слід шукати відповідні семантичні ознаки), так і вужчого й ширшого контексту, в якому ці приклади функціонують. При цьому до уваги доцільно брати як той текст, у якому вони виступають, так і той, із якого ці приклади взято (звісно, за тієї умови, що йдеться саме про цитування текстуального джерела). Також релевантним може виявитися врахування особистості автора (як цитованого, так і того, хто цитує), цільового призначення першого із цих текстів і тих реципієнтів, яким він адресований.

Крім того, видається доцільним розглядати мовні ілюстрації ще й семіотично, тобто як знаки. Первинним комунікативно-функційним середовищем таких знаків є відповідний різновид лінгвістичного дискурсу, в якому вони виступають, а їхнє значення полягає в тому науковому чи дидактичному сенсі, який вони передають. Водночас слід наголосити, що з лінгвосеміотичного погляду системний статус мовних ілюстрацій, взятих у їхній первинній функції, має двоїстий характер: з одного боку, вони належать до метамови науки, тобто до мови самої лінгвістики, а з другого боку, вони, звичайно, належать до відповідної мови як об'єкта аналізу, опису, вивчення чи навчання. Як уже зазначалося, функція, яку приклади виконують у лінгвістичній метамові, — це насамперед функція верифікації та демонстрації, через це лінгвістичні ілюстрації можуть і мають оцінюватися передусім з погляду виконання ними цих функцій.

Водночас такі знаки, як буде показано, можуть іноді використовуватись як план вираження для передачі додаткової інформації, що вже матиме відношення до інших, позалінгвістичних і при цьому досить відмінних різновидів дискурсу. У такому випадку відповідний текст набуватиме гібридного (змішаного) дискурсивно-жанрового характеру, а самі ілюстрації перетворюватимуться на одиниці тієї чи іншої вторинної знакової системи. Інвентар такої системи може бути за своїм складом мінімальним, належність відповідного дискурсу, що її реалізує, — особисто-авторською, а масштаби реалізації можуть бути обмеженими окремим текстом; з іншого боку, така вторинна система може входити й до загальносуспільного й загальнокультурного дискурсу, маючи, отже, надіндивідуальний і гіпертекстуальний характер.

У кожному разі такі випадки доцільно досліджувати в рамках комбінованого дискурсивно-семіотичного підходу з використанням відповідних методів аналізу, застосовуючи їх як до самих прикладів, так і до соціокультурних чинників, що впливають на їхній вибір чи детермінують його (про ці методи див. [Halliday: 98; Jorgensen, Philips; Fairclough; Widdowson; Geeraerts]).

Як можна припустити, потенційно плідним та інформативним може бути й зіставно-конфронтативне вивчення маніфестованих мовними ілюстраціями таких вторинних семіотичних систем, особливо тоді, коли йдеться про ті з них, які вирізняються більшими масштабами своєї реалізації, а також і знаковою співвіднесеністю з тими чи іншими суспільно значущими дискурсивними різновидами. Об'єктом такого порівняння можуть бути, серед іншого, лексикографічні джерела або ілюстрації в мовно-дидактичних працях, які є подібними за своєю провідною тематикою та призначенням, але різняться своїм соціокультурним підґрунтям. Використання методу контрастивного крос-культурного й крос-лінгвістичного зіставлення дозволить встановити ті ознаки, що відрізняють приклади в одних із них від прикладів в інших, у тому числі й тоді, коли співвідношення ознак має характер протиставлення наявності ознаки її відсутності, або лакуні (про цей метод див.: [Анохіна : 110–147]).

Лінгвістичні ілюстрації є частиною наукового та освітнього дискурсу і тому вони орієнтовані на відповідну й достатньо широку читацьку аудиторію. Через це в разі, коли цим ілюстраціям можна приписати додаткову функцію передачі соціокультурної (чи й іншої) інформації, природно також припускати, що дані приклади було дібрано ще й на цій підставі. І все ж щоб вирізнити подібне цитування шляхом контрастивного зіставлення з істотно відмінною ситуацією, почнемо з випадку, в якому «вчитування» реципієнтом додаткових відомостей у мовно-ілюстративний матеріал має суто індивідуальний і суб'єктивний характер, а сама наявність цих відомостей не є наслідком свідомого чи навіть несвідомого наміру продуцента, а виникає лише внаслідок суто «ідіосинкратичного» сприйняття реципієнта. У своїх англійських спогадах «Speak, memoir» («Говори, пам'ятає») В. Набоков, розповідаючи про те, як він у дитинстві вивчав англійську мову, описує, як він сприймав мовні приклади зі свого підручника, і відтворює ту уявлювану реальність, яка за цими прикладами стояла:

«My first English friends were four simple souls in my grammar — Ben, Dan, Sam and Ned. There used to be a great deal of fuss about their identities and whereabouts — “Who is Ben?” “He is Dan,” “Sam is in bed,” and so on. Although it all remained rather stiff and patchy (the compiler was handicapped by having to employ — for the initial lessons, at least — words of not more than three letters), my imagination somehow managed to obtain the necessary data. Wan-faced, big-limbed, silent nitwits, proud in the possession of certain tools (“Ben has an axe”), they now drift with a slow-motivated slouch across the remotest backdrop of memory; and, akin to the mad alphabet of an optician’s chart, the grammar-book lettering looms again before me» — «Моїми першими англійськими друзями були чотири прості душі з моєї граматики: Бен, Ден, Сем і Нед. Там було багато колотнечі довкола того, хто вони такі і де вони є: “Хто такий Бен?”, “Він Ден”, “Сем у ліжку” і так далі. Хоча це все це було досить незграбним і незв'язним (укладача підручника тут обмежувала потреба використовувати — бодай на початкових заняттях — слова не більш ніж із трьох літер), але моїм уяві все ж удалося отримати необхідну інформацію. Блідолиці, з великими руками й ногами, мовчазні недоумки, які пишались тим, що володіють певними знаряддями праці (“У Бена є сокира”), вони тепер сунуть, незграбні й повільні, на найвіддаленішому тлі пам'яті; і, подібно до божевільної абетки на таблиці в кабінеті окуліста, знову переді мною маячать літери граматики» [Nabokov : 120].

З погляду автора підручника така додаткова інформація може оцінюватися як непередбачена, несподівана й узагалі непотрібна, а її зміст і сама наявність залежать лише від індивідуального сприйняття, яке може варіюватися.

Однак незмірно численнішими, як видається, є випадки прямо протилежні, а саме ті, коли передача прикладом (прикладками) додаткової інформації входить у комунікативні наміри продуцента. У такому випадку, здійснюючи вибір ілюстративного матеріалу, продуцент, поряд з вимогою унаочнення та доказовості, керується ще й іншими критеріями, які, зрештою теж можуть мати суто індивідуальний або, навпаки, більш загальний характер. Діапазон чинників, які тут діють, є досить широкий.

Можна знайти випадки, коли мовний приклад, виконуючи свою основну функцію, водночас містить у собі певний прихований (не для продуцента, звісно, та інших утаємничених) зміст чи повідомлення, що з тих чи інших причин є «зашифрованими». Так, у віршованому вступі до своєї науково-популярної книжки «Балтійські родичі слов'ян» її автор, визначний український філолог-балтист, член-кор. НАН України Анатолій Павлович Непокупний пише:

«Тисячоліття пролягло, як в іменах по всій Русі почувлись римляни — Павло — і давні греки — Олексій» [Непокупний 1979 : 7]. Звичайно, твердження автора не стосувалося лише цих двох антропонімів, але, говорячи про тисячолітню традицію уживання імен грецького та латинського походження на наших теренах, він проілюстрував їх саме ними. Може видатися, що цей вибір був суто довільним або, краще сказати, його зумовила можливість використання цих імен у позиції римування, що, зрештою, зводиться до того самого. Але в приватній розмові з автором статті А. П. Непокупний зізнався, що справжня причина, чому він згадав саме їх, полягала в тому, що це були імена його батька й діда, і що він хотів зазначити це у виносці, але видавництво з цим не погодилося, натомість у литовськомовному перевиданні книжки це його бажання було виконано, але у вигляді примітки перекладача [Непокупнас 1983 : 11].

Наступний приклад, як і цей, стосується власних імен людей та їх прихованої референції. Але якщо в книжці А. П. Непокупного зашифрування додаткового значення прикладу не входило в первісні наміри автора і навіть суперечило їм, то тут, як видається, алюзія була прихованою з самого початку, маючи характер чогось на кшталт мовного жарту, і власне в цьому й полягав її сенс (утім, певні ознаки мовної гри можна вбачати в усіх трьох випадках: автора з читачем у двох останніх і читача зі сприйманим ним текстом у першому). У своєму підручнику із загального мовознавства О. С. Широков, ілюструючи слова з фонемою [f], подає лексему *Федот*, одразу за якою йде слово *филін* [Широков : 47]. Це не видається випадковим збігом, якщо згадати ім'я Федота Філіна (1908–1982), що був дуже суперечливою постаттю в радянському російському мовознавстві. Член-кореспондент АН СРСР і директор академічного Інституту російської мови, він був відомий, серед іншого, не лише як ініціатор Словника російських народних говорів і прихильник традиційного історично орієнтованого мовознавства; поряд із цим, і навіть значно більшою мірою, Філін увійшов в історію як особа, що здійснювала жорсткий партійний контроль над радянською лінгвістикою, причому ще з часів панування марризму (про це див., напр.: [Апресян : 11; Бернштейн : 149], а зараз його діяльність беззастережно схвалюється нинішнім московським режимом.

Як апелювативна лексема *филин* 'пугач' позначає птаха, що, як і інші сови-ні, у східнослов'янській фольклорній традиції має стійкі негативні асоціації нечистої зловісної істоти, яка передрікає лихо й навіть смерть [Жайворонок : 488, 559]. Отже, є вагомі підстави вважати, що цей збіг не був випадковим, проте якими б не були реальні додаткові мотиви, що лежали в підставі зіставлення цих двох слів, *Федот* і *филин*, у мовознавчому контексті, без свідчення самого автора про його приховані наміри (або, хоч це й малоімовірно, про їх відсутність) будь-які твердження неминуче матимуть гіпотетичний характер.

Але, як у наступному випадку, екстралінгвістичні підстави вибору джерела ілюстративного матеріалу є аж надто очевидними завдяки соціокультурним — у даному разі політико-ідеологічним — конотаціям цього джерела. Так, на початку 80-х років на затвердженні проспекту кандидатського дисертаційного дослідження, темою якого мала бути зіставна характеристика функціонування певних прийменників у російській, польській та англійській мовах, а серед літературних текстів, на які спиралася фактологічна база цього дослідження, дисертант назвав і воєнні повісті Василя Бикова (на що йому одразу зауважили, що Биков — білоруський письменник і пише білоруською). Є підстави припускати, що ключем для належної оцінки цієї ситуації має слугувати окреслення *воєнні*, оскільки це відбувалося у часи «пізнього застою», коли радянська пропаганда всіляко позиціонувала Л.Брежнєва не лише як борця за мир, але і як великого воєнного героя, і теми, пов'язані з тим, що тоді називали Великою Вітчизняною війною (звісно, в їх ідеологічно «правильному» представленні), панували в дискурсі офіційної літератури, мистецтва, кінематографії й журналістики. Крім того, твори Василя Бикова, перекладені російською, були популярні й серед широкого читацького загалу (хоча водночас і звинувачувалися деякими радянськими ідеологічними функціонерами у «хибному гуманізмі»). Отже, коли дисертант говорив про ці твори, він мав на увазі саме їхні російськомовні переклади (не усвідомлюючи, що це є власне переклади, а не оригінальні твори), але тут значення мав передусім його підкреслений конформізм, підпорядкування панівній ідеологічній моді як вияв політичної лояльності й «коректності», адже ця остання риса тоді була важливою, а часом, особливо за відсутності власне наукових чеснот, навіть і провідною для загальної оцінки дослідницької діяльності.

Слід зауважити, що в той самий час радянські дослідники з більш чи менш протилежними уподобаннями й орієнтаціями ґрунтували свої дослідження, бодай почасти, на матеріалі (такому, наприклад, як «Майстер і Маргарита» М. Булгакова³), що сприймався тоді як альтернатива офіційному літературному мейнстріму⁴. При цьому, і навіть переважно, це могло бути й

³ Пізніші аналізи виявили виразне сталіністське й антихристиянське підґрунтя цього твору, пор.: [Сарнов], як також і наслідування практик сталінського культу особи в життєвих стратегіях іншого тодішнього культового автора — А. Ахматової [Жолковский].

⁴ *Mutatis mutandis*, це стосувалося й деяких мовознавчих авторів. Свого часу я дуже пишався тим, що в колективній монографії «Современное зарубежное языкознание» мені вдалося згадати чеського лінгвіста О. Ісаченка [Андерш... : 154], ім'я якого тоді було під забороною і в ЧССР, і в СРСР (що, серед іншого, відкривало можливість безкарного недобросовісного використання його праць, інакше кажучи, плагіату).

тоді, коли, як у випадку з Биковим, подібний вибір не мав жодного власне наукового значення⁵.

Утім, тут були деякі цікаві винятки. Так, філолог-віршознавець М. Гаспаров належав до тодішньої ліберальної (або, як її ще називали, «ліввої») інтелігенції, зазнаючи критики радянських наукових ортодоксів. При цьому, намагаючись знайти кореляції між типами віршованої метрики й поетичними темами, він аналізував твори «справжнього поета» Анни Ахматової поряд з творами С. Наровчатова, цілком радянського автора. На думку деяких колег і друзів Гаспарова, це видавалося як підрив їхньої спільної ієрархії літературних цінностей та уподобань, оскільки саме матеріал, а не методологія його дослідження, були істотним показником, відрізняючи «лібералів» від представників бюрократичного істеблішменту [Брагинская : 90]. Так само оцінювалася й поетична мова Й. Мандельштама: за тих часів теми, пов'язані з нею, були знаком, який свідчив про культурні уподобання й суспільну позицію дослідника [Петров].

Отже, ми бачили, що мовні ілюстрації, виступаючи у вторинній знаковій функції, можуть реалізувати її на основі суто індивідуально-суб'єктивних асоціацій та пов'язань і одиничних референтів. Але ж так само мовні приклади, а тим більше цілісні джерела мовно-ілюстративного матеріалу, можуть мати й далеко ширшу значущість, стосуючись загальносуспільних лінгвокультурних кодів (чи, як їх ще називають, «мов культури») та комунікативно-функційних дискурсивних різновидів, у яких ці коди отримують своє мовленнєве вираження. Ми також побачили, що одним із таких різновидів може бути дискурс ідеології та пропаганди (а беручи ширше — суспільно-політичний), іншим — художньо-літературний, і ще іншим — науково-філологічний дискурс, кожен зі своїми моделями дійсності і своєю ієрархією (чи ієрархіями) цінностей. Але якщо у випадку провладного різновиду соціально-політичного дискурсу використання мовно-ілюстративного матеріалу шляхом алюзій пояснюється тотальним характером цього різновиду, його проникненням у інші, насамперед інституціоналізовані лінгвокультурні коди, то у протилежному випадку дослідного використання конкретного мовного фактажу як засобу непрямого, прихованого вираження ліберально-демократичних орієнтацій зумовлювалося тим, що тотальне панування провладного лінгвокультурного коду в суспільному просторі не залишало жодних можливостей експліцитного вираження альтернативних думок і орієнтацій, адже таке вираження автоматично отримувало ярлик «антирадянського» і через це переслідувалося законом.

Що ж стосується мови художньої літератури, то з якою б метою вона не залучалася до лінгвістичних студій, у кожному разі відповідні цитати містять додаткову інформацію, зовсім не обов'язково оцінно конотовану, про самий твір, його стилістику, автора і т. д., тобто таку, що має відношення до художньо-літературного соціокультурного коду. Чим ширшим буде коло такого цитування, яке охоплює тексти різних авторів, напрямів і періодів, тим інформативнішим воно буде в цьому вторинному плані. Сказане сто-

⁵ Звичайно, як достатньо типовий і навіть оптимальний можна розглядати вибір лінгвістом таких літературних (чи й будь-яких інших) текстів для дослідження, які просто відповідають його суто читацьким смакам й уподобанням: є підстави очікувати, що в такому разі він інтуїтивно «побачить» у них далеко більше, ніж той, хто не має до них такого суб'єктивного ставлення, сприймаючи їх із науково відстороненою об'єктивністю.

сується передусім великих багатотомних тлумачних словників⁶, передусім суто дескриптивного характеру, таких, як великий Оксфордський словник англійської мови, що з самого початку не був задуманий як нормативно-прескриптивне джерело; що ж до інших, то автори наведених у них ілюстрацій виступають як носії зразкової літературної мови.

Так, укладачі «Словника української мови» в 11 т. (1970–1980) послідовно використовували широке коло літературних та позалітературних текстів, відображених у картотеці Словника. Щоправда, через вимоги радянської цензури щодо того, яких авторів можна цитувати, а яких ні, літературна ілюстративна повнота СУМу є неповною (про це див.: [Ренчка : 73–176]). Незважаючи на це, а точніше, завдяки цьому список літературних творів та їх авторів, що цитуються в СУМі, відображає те, що можна назвати радянським каноном української літератури, як до-, так і післяреволюційної.

Такий непрямий спосіб представлення художньої літератури, як й інших «мов культури», є неминучим побічним продуктом будь-якого словника, що ілюструє слововживання тощо за допомогою відповідних цитат. Але у коло завдань словникової екземпліфікації таке представлення, строго кажучи, не входить, натомість при відборі прикладів важить їхня придатність до використання в метамовному лексикографічному описі (про відповідні вимоги (див., напр.: [Zgusta : 15, 225–227, 263–268]).

Водночас, говорячи про таку вторинну орієнтацію мовних прикладів, слід згадати унікальну в цьому плані описово-аналітичну працю іншого науково-лінгвістичного жанру, мета якої включала, серед іншого, широке і, підкреслимо, цілеспрямоване представлення художньої літератури, співвідносно з відповідною мовою. У 1986 р. побачила світ «Украинская грамматика», створена групою українських мовознавців на чолі з акад. В. М. Русанівським. Метою цього написаного російською мовою видання було поширення наукових відомостей про сучасну українську мову в наукових та вишівських колах за межами України. Створення «Украинской грамматики» було ініційоване ЦК Компартії України, який також і фінансував проєкт (крім російськомовного, мав також вийти, але так і не вийшов, англomовний варіант⁷). Своєю появою дана ініціатива завдячувала горбачовській «перебудові», зокрема пом'якшенню попередньої однозначно ворожої й жорсткої позиції влади в національному й національно-мовному питанні. Але завданням «Украинской грамматики» було сприяння обізнаності не лише з українською мовою, а й літературою, причому передусім завдяки мовним ілюстраціям (монографія також містила і список цитованих письменників зі стислою біобібліографічною довідкою про кожного з них).

У цій книжці ті з прикладів, які мали форму речень, були тут представлені трьома типами цитування. По-перше, тут були ілюстрації, щодо яких не було жодної додаткової інформації («Коли, було, не прийду, він завжди

⁶ А зараз це властиве ще й мовним корпусам.

⁷ Працюючи за дорученням В. М. Русанівського над англійським перекладом «Украинской грамматики», автор звернув увагу на те, що наведені в ній ілюстрації, незважаючи на всю їхню «мозаїчність», складаються у специфічний цілісний текст, якому була властива його власна, багато в чому дуже радянська картина світу, і ця остання нагадала йому той мало реальний світ, що його віддзеркалював мовний матеріал у шкільних підручниках. У роботі над перекладом автор систематично звертався до посібника М. Свона «Practical English usage» (див. далі), приклади в якому маніфестували істотно інше бачення світу.

стріне — Коли, було, я приходив, він завжди зустрічав — Коли, було, приходжу, він завжди зустрічає» [Русановский... : 96–97]. Ілюстрації другого типу, дуже нечисленні, було взято з нехудожньомовних текстів, щодо яких було зазначено лише їхній загальний жанр, наприклад: «Як дбаєш, так і маєш» (Прислів'я), «Посієш вчасно — збереш рясно» (Прислів'я) [там само : 91], «Передова інтелігенція усіх країн бореться за мир, демократію, проти мілітаризму, фашизму, проти загрози термоядерної війни» (Газ.), «Сидіти без діла — також важкий труд» (Нар. тв.) [там само : 285]. Третій тип, художньо-літературні цитати, був представлений більшістю прикладів, які супроводжувалися вказівкою на їхнього автора: «Маріора сіла — і коні, зігнувши від натягнутих віжок шиї, помчались вулицею, збиваючи цілу хмару куряви» (М. Коцюбинський) [там само : 311]. Крім того, серед цих цитат зустрічаються й такі (авторства провідних українських радянських письменників, як от О. Довженко, М. Рильський чи О. Гончар), що, наскільки можна судити з їхнього змісту, походять з жанрів, «сусідніх» щодо художньої літератури: літературної критики, есе, статей і под., пор.: «Відтоді як великий Ленін у 1922 році поставив вимогу, щоб була заслухана в Раднаркомі доповідь про діяльність Мічуріна, карта розповсюдження мічурінських рослин зазнала великих змін» (О. Довженко), «Відома його [Довженка] пристрасть — будувати, перебудовувати, поліпшувати, вдосконалювати» (О. Гончар) [там само : 302].

Чимало таких ілюстрацій лишають враження, що їх вибір мав на меті продемонструвати стилістичну манеру того чи іншого автора, пор.: «Колосе-повеню! Знаком пшеничної віри в небо зійди» (Б. Олійник) [там само : 308], «І скільки хмільної тривоги налито в дзвінку прохолодуночей» (І. Муратов) [там само : 296], «Остання днина опуска чоло. Далекий обрій — голубе з червоним. І павутиння малиновим дзвоном вколисує у вибалку село» (Б. Олійник) [там само : 287]. Можна зауважити, що широке вживання прикладів, узятих з мови поезії, з притаманною їм індивідуально-авторською образністю і численними випадками *licentia poetica*, архаїчними словами й граматичними формами, а також і авторськими неологізмами є в контексті подібного граматичного довідника швидше контрпродуктивним, оскільки воно суперечить його завданню дати уявлення про правила, закономірності й моделі, які не є обмеженими поетичним мовленням, а мають натомість загальний характер. Такий підхід видається тим більше невиправданим, що «Украинская грамматика» була призначена для осіб, які цією мовою не володіють, так що стилістично ускладнений мовно-ілюстративний матеріал не сприяв, а заважав унаочненню загальних тверджень і формулювань.

Серед прикладів цього, а також і першого типу зустрічаються ідеологічно марковані випадки, пор.: «Понад тисячу колгоспників усіх братніх республік приїхало вшанувати Героя Праці» (О. Довженко) [там само : 285], «Наш труд — це зброя в світовій війні за мир, за щастя, за життя багате» (М. Рильський) [там само : 284], *на день Перемоги оповідати синові про подвиг батька* [там само : 278], *відповідальність перед колективом, обов'язок перед людьми* [там само : 272], *відданість народові (відданий народові)* [там само : 268] тощо.

Якими б не були причини, політико-ідеологічні чи й інші, що зумовлювали вибір саме цих прикладів у таких випадках, і як би не ставитися до їхнього змісту, їх присутність видається досить природною з точки зору завдань представлення і української радянської літератури, і (якщо йдеться про лексикографічний опис) тогочасної української літературної мови включно з численними випадками радянської новомови в її українському

варіанті⁸. Водночас слід наголосити, що такі опосередковані, ба навіть і прямі знаки ідеології та пропаганди, виступаючи на схилку радянської влади у науковому дискурсі й деінде, мали символічно-ритуальний характер (як і посилення, здебільшого цілковито непотрібні, на класиків марксизму-ленінізму на початку дисертаційних текстів), і саме через те, що вони були всюдисущими, вони сприймалися як щось вимушено-неминуче й через те просто ігнорувалися.

Проте ситуація є дещо іншою, коли такі мовні ілюстрації вживаються в радянських підручниках з іноземної, скажімо англійської, мови. Однак насамперед тут необхідно зазначити, що, оскільки ідеологія є частиною культури, може бути проблематичним (а часом узагалі неможливим) відрізнити випадки ідеологічно маркованого змісту від прикладів, які відображають традиційні риси національно-етнічної ментальності, що знаходять собі відповідники в ідеології. Зокрема, це стосується ситуації, де етносоціуми різняться не лише в широкому мовно-культурному плані, а й узагалі належать до суспільств, протилежних за своїм державним устроєм і властивими їм політико-ідеологічними орієнтаціями та цінностями, демократичними в одному випадку й тоталітарними — в іншому. До таких випадків повернемося дещо пізніше, а тим часом звернемося до таких ілюстративних фрагментів, у яких ідеологічний «месидж» був цілком однозначним і відтак явно призначеним для індоктринації радянської шкільної та вузівської молоді в процесі її освітньої акумуляції та соціалізації: ці ідеологічно насичені мовні ілюстрації ставали частиною дискурсивного довкілля дитини, а потім юнака чи юнки, довкілля, уникнути якого було просто неможливо. У нашому випадку ці приклади буде взято з «Граматики англійської мови» М. Ганшиної і Н. Василевської [Ganshina, Vasilevskaya 1954; Ganshina, Vasilevskaya 1953], чи не найкращого радянського підручника з цього предмету, що був надзвичайно популярним як серед викладачів, так і студентів. Однією з тих рис цього підручника, які зумовили його популярність, був дбайливий добір мовно-ілюстративного матеріалу, узятого, серед іншого, з оригінальних текстів (художньо-літературних та інших): ці ілюстрації були простими й не перевантаженими зайвими мовними деталями, унаслідок чого вони цілком зрозуміло й просто демонстрували те, що мали демонструвати, — на відміну, наприклад, від англійської граматики В.Л.Каушанської, іншого й менш популярного лінгвометодичного посібника, що, проте, також широко використовувався при викладанні англійської в радянських вишах.

Проте в підручнику Ганшиної й Василевської були приклади (щоправда, не такі численні) й іншого роду. Так, у розділі, присвяченому вживанню минулого часу неозначеного виду, сполучуваність цих граматичних форм з прислівниками та адвербіальними зворотами із загальним значенням минулого часу було проілюстровано, серед іншого, такими простими реченнями, які описували ситуації універсального, загальнолюдського характеру: «I spoke to him last night» — «Я говорив з ним учора ввечері», «She came in a moment ago» — «Вона зайшла хвилину тому», «I saw him this morning» — «Я його бачив сьогодні вранці» [Ganshina, Vasilevskaya 1953 : 115]. Однак цим реченням передували інші, у яких культурно-історичне тло змісту було підкреслено радянським чи російським, навіть великодержавним:

⁸ Детальніше про «Українську граматику» і культурно-історичний контекст її створення див.: [Єрмоленко 2024].

«The Second U.S.S.R. Conference for Peace was held in Moscow in October 1950» — «Друга всесоюзна конференція, присвячена боротьбі за мир, була проведена в Москві в жовтні 1950 р.», «On November 7, 1917, the guns of the Aurora trained on the Winter Palace heralded the beginning of the Great Socialist Revolution, which opened a new era in the history of mankind» — «Сьомого листопада 1917 р. гармати «Аврори», спрямовані на Зимовий палац, оголосили початок Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила нову еру в історії людства», «In the beginning of the eighteenth century, Peter the Great founded St.Petersburg, the new capital of Russia» — «На початку XVIII ст. Петро Великий заснував Санкт-Петербург, нову столицю Росії», «In 1812 Napoleon's army invaded Russia» — «1812 р. армія Наполеона вторглась у Росію», «In the trying days of the Great Patriotic War, our heroic people stood firm and fought on with hearts full of love for their country» — «У дні випробовувань Великої Вітчизняної війни наш героїчний народ, чий серця були сповнені любові до своєї країни, стояв непохитно й вів боротьбу» [там само].

Зміни в генеральному курсі партії й уряду, зокрема в зовнішній політиці, теж отримували відображення у прикладах. У цьому плані показовим виявилось порівняння мовних ілюстрацій з двох видань цього підручника, п'ятого (1945 р.) й сьомого (1953 р.). 1945-й був роком закінчення Другої світової війни, Радянський Союз, поряд зі своїми союзниками, Великою Британією та США, ще лишався членом антигітлерівської коаліції, і тональність, у якій про ці країни говорилося в радянському офіційному дискурсі, ще зберігала видимість толерантності й навіть доброзичливості. Але період, який розпочався після цього, приніс різкі зміни: між колишніми союзниками запанувала атмосфера холодної війни, а всередині країни, замість очікуваного пом'якшення, розпочалися нові утиски й репресії, пов'язані, серед іншого, з кампанією боротьби проти того, що офіційно називалося безридним космополітизмом і плазуванням перед Заходом (рос. *безродный космополитизм* та *низкопоклонство перед Западом*). Реальним підґрунтям цієї кампанії були, з одного боку, офіційний антисемітизм, а з другого — прагнення перекреслити ті позитивні враження, які отримали радянські люди, перебуваючи під час війни у європейських країнах (прагнення, суголосне з тим, що Е.Горовіц в одному зі своїх творів назвав «жалюгідним прагненням росіян бути першими у світі в усьому»). Те, наскільки далеко заходила радянська пропаганда у пошуках такої першості, ілюструє наступний фрагмент із популярної книжки для дітей «Оповіді про самоцвіти» тоді відомого геолога академіка О.Ферсмана, у якому йдеться про пошуки родовищ червоних коштовних каменів, наприклад, рубінів, у Радянському Союзі. Автор пише про неминучий майбутній успіх цих пошуків, але доводить це не науково-геологічними, а суто пропагандистсько-ідеологічними й водночас магічно-семіотичними аргументами. Ці аргументи пов'язані з тими асоціаціями, які цей колір мав у радянсько-комуністичному дискурсі (детальніше про таке семіотично-знакове «свавілля» див.: [Єрмоленко 2023: 46-57]): «Ми не можемо змиритися, що в радянській країні немає розсипів іскристого червоного самоцвіту. У цій країні, емблемою якої є червоний колір, колір напружених пошуків, енергії, волі й боротьби, — у такій країні не може не бути коштовного червоного каменю. І ми його знайдемо!» [Ферсман : 96].

Прагнення позбавитися згадки про будь-що позитивне на Заході, натомість приписуючи відповідну рису Радянському Союзові, причому навіть і тоді, коли йшлося просто про риси природного довкілля (отже, незалежні від суспільно-політичного устрою країни), демонструють зміни, що їх вно-

сили у свій ілюстративний матеріал автори «Англійської граматики». Так, у виданні 1945 р. подибуємо такі приклади: «The banks of Newfoundland abound with cod» — «Прибережні води Н'юфаундленду багаті на тріску» [Ganshina, Vasilevskaya 1945 : 12], «As a fruit-growing country, Florida is especially distinguished for her grapes; she can also grow peaches, pears, and plums to perfection» — «Як район плодівництва Флорида особливо відзначається своїм виноградом; там також прекрасно досягають персики, груші й сливи» [там само: 17]; «Florida produces most of the grapefruit of the United States» — «У Флориді вирощують більшість американського винограду» [там само: 14]. У виданні 1953 р. третій з цих прикладів було усунуто, а перші два змінено: намагаючись дотримуватися нових ідеологічних вимог, автори просто поміняли «ворожі» географічні назви на вітчизняні, пор.: «The White Sea abound with cod» — «Води Білого моря багаті на тріску» [Ganshina, Vasilevskaya 1953 : 19], «A fruit-growing country, the Crimea is especially distinguished for her grapes; she can also grow peaches, pears, and plums to perfection» — «Як район плодівництва, Крим особливо відзначається своїм виноградом; там також прекрасно досягають персики, груші й сливи» [там само: 38]. Приклад з видання 1945 р. («There are slums in the outskirts of London» — «У передмістях Лондона є брудні й занедбані райони, де мешкають бідаки» [Ganshina, Vasilevskaya 1945 : 15], очевидно, було оцінено як надто м'який у політичному сенсі й недостатньо викривальний, через це його пропагандистсько-ідеологічне підґрунтя було підсилене у такий спосіб: «There is slums not only in the outskirts of London, but also in other parts of it» — «Брудні й занедбані райони, населені бідаками, є не лише у передмістях Лондона, а й у інших частинах цього міста» [Ganshina, Vasilevskaya 1953 : 24]. Зараз такі заміни можуть видатися безглуздими, якщо не прямо смішними, але слід урахувувати, що для авторів підручника дотримання існуючих ідеологічних норм та політичних вимог становило питання не просто успішної професійної кар'єри, а й узагалі життя й смерті.

Виступаючи в лінгвістичному, зокрема лінгводидактичному викладі, вторинні ідеологічні знаки надають йому ознак прескриптивного тоталітарно-пропагандистського дискурсу. Водночас слід наголосити, що, як це взагалі притаманно тоталітарній владі з її, ймовірно, часом неусвідомлюваними лицемірством і схильністю до самообману, провладний дискурс, нав'язуючи як єдино можливу ідеологічно зумовлену точку зору, водночас видавав її також і за єдино реальну. Інакше кажучи, сприймаючи бажане за дійсне, тоталітарний прескриптивний дискурс схильний позиціонувати себе як дескриптивний. Крім того, як уже зазначалося нами раніше, можна також знайти і складніші випадки, коли ідеологія в чомусь відображає і ментальність певного етносоціуму, так що відповідні приклади поєднують у своєму змісті риси їх обох.

У тому різновиді прикладів із лінгводидактичної літератури, до яких ми зараз переходимо, ситуація є прямо протилежною. Мова йтиме про приклади, які відображають риси національно-етнічної ментальності (у тому її вимірі, що знаходить вираження у підборі дидактичних мовних ілюстрацій) *sensu stricto*; принагідно тут також мова може йти про відображення в них того, що німецьким терміном окреслюється як *Lebenswelt* 'світ, у якому протікає життя людини'. По-перше, цей ілюстративний матеріал не обирається у відповідності з критерієм політико-ідеологічної відповідності. Він також не є прескриптивним у суто мовознавчому розумінні, позиціонуючи літера-

турну норму як єдино можливу; натомість він представляє мову в широкій дескриптивній перспективі, так, як вона реально використовується в різних життєвих ситуаціях — неформальних, повсякденно-побутових, емоційно насичених (включаючи в себе навіть вказівки щодо вживання чи невживання табуованої лексики) чи, навпаки, суто офіційних і відповідно кодифікованих тощо.

Вторинні мовно-ілюстративні знаки національно-етнічної ментальності, виступаючи в такому викладі, мають одну важливу властивість. Вони в загальному випадку не сприймаються як такі носіями відповідної мови та лінгвокультури. Ідентифікація їхньої специфіки потребує зовнішнього погляду, тобто з точки зору іншої мовної культури. І якщо такий зовнішній погляд здійснюється за умов тоталітарного суспільства, то цілком можливим є сприйняття ним подібного дескриптивного підходу до мовних фактів і явищ як замасковано чи явно прескриптивного, як одного з різновидів пропихання чужого, ворожого бачення світу — або ж у випадку реципієнтів, не цілковито «радянських», такі відомості, почерпнуті з лінгводидактичної літератури, сприймаються як якесь одкровення.

Цей зовнішній погляд може бути реалізований також у межах зіставного аналізу відповідних текстів шляхом того, що можна назвати їх взаємним накладанням, проєціюванням тієї мовної картини, яка притаманна одному з них, на інший текст з метою виявлення подібностей та відмінностей, у тому числі й лакунарних.

Послідовне застосування такого підходу, однак, виходить за межі цієї розвідки, потребуючи значно більших масштабів дослідження, і через це обмежимося тут лише наведенням низки відповідних випадків, які, як нам здається, є показовими й доказовими в цьому плані. З цією метою як зразок втілення альтернативного мовнокультурного світосприйняття, використаємо посібник Майкла Свона «Вжиток англійської мови для практичних потреб» («Practical English usage») [Суон; Swan]. Майкл Свон (Michael Swan) є всесвітньо знаним фахівцем у галузі лінгводидактики англійської мови, відомим також і як поет. Отримавши освіту в Оксфорді, він потім працював у Кембриджі. Його перу належить низка популярних у всьому світі лінгводидактичних книжок, серед них чи не найпопулярнішою є згаданий посібник. Уперше виданий 1980 р., він мав ще кілька перевидань; перше мало двадцять передруків, а сумарний наклад усіх перевидань два мільйони примірників. Ми використаємо текст першого [Суон] та одного з пізніших видань [Swan], причому цим першим виданням є його опублікований в СРСР варіант, російськомовна назва якого була «Английский язык в современном употреблении» (1984). У видавничій анотації до цієї книжки зазначено, що вона відтворює текст англійського видання «із незначними скороченнями». У світлі завдань нинішньої розвідки потенційно інформативним було б установлення того, що саме з первісного тексту викинуто, але, на жаль, ми не мали у своєму розпорядженні оригіналу.

Так чи інакше, оцінюючи посібник Свона, кожному, хто був вихований на радянських підручниках, видно, що мовно-ілюстративний матеріал, який він містить, є, з одного боку, подібним до того, що був у вітчизняних підручниках (пор. такі лінгвокультурні немарковані, чи нейтральні, випадки, як «She's beautiful» — «Вона гарна», «I'm coming soon» — «Я скоро прийду» [Суон : 10]); водночас у ньому є й відмінності, яких тут навіть чи не більше. Одні з них є цілком очікуваними: це, скажімо, відомі за межами Великої

Британії англійські реалії, позначувані географічними власними назвами, чи англійські антропоніми: *Liverpool chances on winning* — «шанси Ліверпуля на перемогу» [там само : 506] (йдеться про команду епонімічного футбольного клубу), *Professor Jones* — «професор Джоунз», *Colonel Sander* — «полковник Сандер» [там само : 575], англійська титулатура («*She's closely related to the Duke of Halifax*» — «Вона близька родичка герцога Галіфакського» [там само : 12]) тощо. Сюди ж можна віднести і назви предметів, розповсюджених не лише у Британії, а й деінде у світі, але радянським людям тоді відомих хіба що з назв, таких, як віскі чи кока-кола: «*Wherever you go, you'll find Coca Cola*» — «Куди б ти не поїхав, ти всюди знайдеш кока-колу» [там само : XIX], а також приклади з описом здебільшого негативних ситуацій (таких, як дорожнеча), що для радянських людей були очікуваними в західному світі:

«*I've got a plan to start the business*» — «У мене є план, як розпочати свій бізнес» [там само : VIII], «*According to Joan, her boss is a real tyrant*» — «За словами Джоан, її босс — справжнісінький тиран» [там само : 5], «*She looked me straight into the eyes and said, "This is my money"*» — «Вона поглянула мені у вічі і сказала: "Це мої гроші"» [там само : XVI], «*The prisoner got clean away*» — «В'язень втік, не лишивши й сліду» [там само : 12], «*He's collecting money for the blind*» — «Він збирає гроші для сліпих» [там само : 14], «*The unemployed are losing hope*» — «Безробітні втрачають надію», «*Books are expensive*» — «Книжки коштують дорого», «*He was arrested in 1972*» — «Його було заарештовано 1972 р.» [там само : 451], «*In my opinion, the rent is too high*» — «На мою думку, комірне є завищеним» [там само : 5], «*Unemployment is a current problem*» — «Зараз безробіття є проблемою» [там само : 12].

Деякі ілюстрації суперечили стереотипним ідеологічно забарвленим уявленням про життя й звичаї англійців:

«*I think I was fairly treated by the police*» — «Гадаю, що поліція поставилася до мене справедливо» [там само : 12], «*You can eat free in my restaurant whenever you like*» — «Можеш безкоштовно відвідувати мій ресторан, коли захочеш», «*She's very highly paid*» — «Вона дуже добре заробляє», «*He looks rich*» — «Він виглядає на багатого» [там само : 15].

Інші приклади описували певні загальнолюдські явища й ситуації з релігійного чи містичного погляду:

«*To err is human, to forgive is divine*» — «Людині властиво помилятися, але небеса дають прощення» [там само : XVIII], «*My soul is exotic, mysterious, incomprehensible*» — «Моя душа екзотична, таємнича, незбагненна» [там само : 21], «*Rejected by all his friends, he decided to become a monk*» — «Після того, як від нього відвернулися всі його друзі, він вирішив піти у ченці» [там само : 452].

Але не менш кидалися в очі приклади, у яких образ мовця у його особисто-інтимному чи суспільному середовищі сильно відрізнявся від того, як представляли людину приклади в тодішніх наших джерелах, зокрема лінгводидактичних. Назагал ці останні й були ідеологічно цензурованими й узагалі лицемірно ідеалізованими, надзвичайно пуританськими і, отже, очищеними від прозаїчних життєвих деталей (таких, наприклад, як інтимні стосунки, уживання алкоголю чи лайка) (водночас слід наголосити, що в подібних

випадках ідеологія відповідала стереотипам традиційної суспільної моралі стосовно того, про що «говорять», а про що «не говорять»).

Тим сильніше враження справляли ілюстрації на зразок

«What I need is a beer» — «Що я потребую, так це кухоль пива» [там само : XIV], «Where is the loo?» — «Де тут туалет?» [там само : XV], «I pushed through the crowd to the bar» — «Я пропхався через юрму до стійки бару» [там само : 9], *the silly old woman* — «ця стара дурепа» [там само : XXI], «I hate the noise of crying babies» — «Терпіти не можу шум, як ото діти плачуть» [там само : 11], «I found him drinking my whisky» — «Я застукав його, коли він пив моє віскі» [там само : 457], «She sat there eating cream cakes like there was no tomorrow» — «Вона сиділа там і трамбувала в себе тістечка з кремом, ніби це мало бути востаннє в її житті» [там само : 73], «All children can be naughty sometimes» — «Усі діти часом бувають противними» [там само : 35] тощо.

Слід наголосити, що всі такі приклади наводяться укладачем посібника без інформації щодо особливостей їхньої вживаності, зокрема без посилення на їхнє походження і без якогось ширшого стильового контексту, що свідчить про їхній цілком нейтральний характер (у посібнику описуються й інші випадки, де спеціально зазначається, наприклад, належність слова чи виразу до неформально-розмовного або, навпаки, строго офіційного мовлення, до мови преси тощо). Отже, наскільки можна судити, укладач очікував, що читач може ідентифікувати себе, бодай емпатично, з продуцентом відповідних повідомлень, таких, як:

«Jack I like, but his wife I can't stand» — «Джек мені подобається, але не можу терпіти його дружини» [там само : XVII], «There's the woman who tried to steal your cat» — «Ось жінка, яка намагалася вкрасти вашого kota» [там само : XVIII], «You bloody fool. You didn't look where you were going. — I bloody did» — «Ти, [...], ідіоте. Ти не дивився, куди ти йдеш. — Я [...] дивився» [там само : 12], «I only like cowboy films» — «Мені подобаються лише вестерни» [там само : 23], «I was never happy at home» — «Я ніколи не почувався щасливим удома» [там само : 24], «He likes cars, girls, food, and drink» — «Йому подобаються лише автівки й дівчата, лише їсти й випивати» [там само : 67], «The more you work, the less you learn» — «Чим більше працюєш, тим менше знаєш» [там само : 145], «I'm getting fatter and fatter» — «Я все товстішаю й товстішаю», «She felt herself becoming more and more nervous» — «Вона почувалася дедалі більше знервованою» [там само : 146], «A dry white wine is an excellent complement to smoked salmon» — «Сухе біле вино чудово доповнює вудженого лосося» [там само : 149], «Can I have another pint of bitter, please?» — «Чи можна ще пінту гіркого пива?» [там само : 447], «Your sister was the only girl I kissed last night» — «Твоя сестра — єдина дівчина, з якою я вчора цілувався» [там само : 444], «I enjoy playing cards» — «Я люблю грати в карти» [там само : 322], «She had at least four hundred lovers» — «У неї було принаймні чотири сотні коханців» [там само : 436], «Aunt Mary fell in/into a hole in the garden» — «Тітка Мері впала в сад до ями» [там само : 315].

Справді, чи міг радянський студент співвіднести себе з підметом у реченні «I've stopped reading the newspaper because it's too depressing» — «Я кинув читати газети, бо це викликає в мене сильну депресію» [там само : 222] або ж сприйняти без когнітивного дисонансу такий приклад, як «A healthy society can tolerate a lot of criticism» — «Здорове суспільство може допустити чимало критики у свій бік» [там само : 68].

Насамкінець слід згадати й такі приклади, у змісті яких відчувається стриманий англійський гумор: «You're like a winter's day: short, dark and dirty» — «Ти як зимовий день: не довгий, темний і брудний» [там само : 21], «Man's greatest discovery is the hot bath» — «Найбільше відкриття людства — це гаряча ванна» [там само : 68].

Такі речі неможливо уявити в радянських підручниках, для ілюстративного матеріалу яких у цілому годиться німецьке окреслення, що його любив Ю. Шевельов: *tierisch ernst* 'по-тваринному серйозний (тобто цілковито позбавлений гумору)'. Радянські приклади в підручниках були ідеологічно виваженими і, крім того, позбавленими будь-якого гумористично-філософського світосприйняття.

Сподіваємося, що наведені спостереження й міркування достатньою мірою свідчать про те, що мовно-ілюстративний матеріал, поряд з виконанням своєї основної лінгвістичної функції, здатний також функціонувати як вторинна семіотична система з власним планом вираження й планом змісту. Одиниці цієї системи передають широкий спектр соціокультурних смислів, орієнтацій та преференцій і можуть маніфестувати властиву їм картину світу. Усе це в свою чергу говорить про можливість і доцільність подальших розвідок у цьому напрямку, включаючи як дослідження конкретних випадків, так і опрацювання теорії та методології подібних студій. Одне з цікавих питань, що тут постають, стосується взаємовідношень між власне лінгвістичним і вторинно-семіотичним використанням мовних прикладів, зокрема чи можуть відповідні функції впливати одна на одну.

ЛІТЕРАТУРА

- Андерш И. Ф., Гаркавец А. Н., Ермоленко С. С. и др. Современное зарубежное языкознание. Вопросы теории и методологии. Киев : Наук. думка, 1983. 207 с.
- Анохіна Т. О. Типологія лакуніконів англomовної та україномовної картини світу : докт. дис. Київ, 2019. 456 с.
- Апресян Ю. Д. Избранные труды. Москва : Школа «Языки русской культуры»; изд. фирма «Вост. лит.», 1995. Т. 1. 472 с.
- Брагинская Н. В. Академик Михаил Леонович Гаспаров (к 60-летию со дня рождения). *Изв. РАН. Сер. лит. и яз.* 1995. Вып. 54. № 4. С. 86–90.
- Єрмоленко С. «Українська грамати́ка» за редакцією В. М. Русанівського як науково-культурний проєкт. *Мовознавство*. 2024. № 1. С. 48–62.
- Єрмоленко С. С. Мова у семіотичній ієрархії культури. Київ : Наук. думка, 2023. 326 с.
- Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : слов.-довід. Київ : Довіра, 2006. 706 с.
- Жолковский А. К. Страх, тяжесть, мрамор (из материалов к жинетворческой биографии Ахматовой). *Wiener Slavistischer Almanach*. 1995. Bd 36. С. 119–154.
- Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. Київ : Наук. думка, 1979. 183 с.
- Петров Н. Большеротый товарищ. Об одном эпизоде из культурной истории советского стиховедения. *Критическая масса*, 2003. № 3. URL: <http://magazines.russ.ru/km/2006/3/pe17.html> (дата звернення: 23.06.2019).
- Ренчка І.Є. Ідеологізація і деідеологізація лексем у словниках української мови ХХ — початку ХХІ століть : докт. дис. Київ, 2015. 231 с.
- Русановский В. М., Жовтобрюх М. А. та ін. Украинская грамматика. Киев : Наук. думка, 1986. 260 с.
- Сарнов Б. Каждому — по его вере (О романе Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита»). Москва : МГУ, 2003. 96 с.

- Суон М. Английский язык в современном употреблении. Москва : Высш. шк., 1984. 552 с.
- Ферсман А. Е. Рассказы о самоцветах. Ленинград : Гос. изд-во дет. лит. м-ва просвещения РСФСР, 1957. 307 с.
- Широков О. С. Введение в языкознание. Москва : МГУ, 1985. 264 с.
- Fairclough N. Analyzing discourse. Textual analysis for social research. New York; London : Routledge, 2003. 291 p.
- Ganshina M., Vasilevskaya N. English Grammar. Seventh edition revised. Moscow : Foreign Languages Publishing House, 1953. 472 p.
- Ganshina M., Vasilevskaya N. English Grammar. Fifth edition revised. Moscow : Foreign Languages Publishing House, 1945. 248 p.
- Geeraerts D. The sociosemiotic commitment. *Cognitive linguistics*. 2016. Vol. 27. N 4. P. 527–542.
- Halliday M. A. K. A sociosemiotic perspective on language development. *Bulletin of the School of Oriental and African studies*. 1974. Vol. 37. N 1. P. 98–118.
- Jorgensen M., Philips L. J. Discourse analysis as theory and method. London : Sage, 2002. 229 p.
- McGinn C. The philosophy of language. Classics explained. Cambridge, Mass. London : The MIT Press, 2015. 225 p.
- Nabokov V. Speak, memory. New York : A. Knopf, 2011. 336 p.
- Nepokupnas A. Baltai slavų giminaičiai. Vilnius : Mokslas, 1983. 202 p.
- Swan M. Practical English usage. International student's edition. Oxford : Oxford University Press, 2002. 645 p.
- Widdowson H. G. Text, context, pretext: critical issues in discourse analysis. Oxford : Wiley-Blackwell, 2004. 196 p.
- Yermolenko S. Linguistic examples as carriers of socio-cultural information. *Мова і суспільство*. 2019. Вип. 10. P. 137–147.
- Zgusta L., 1971. Manual of lexicography. Praha : Academia, 1971. 360 p.

Дата надходження до редакції: 16.08.2024

Дата надходження після доопрацювання: 30.08.2024

Дата затвердження редакцією: 05.09.2024

REFERENCES

- Andersh Y. F., Garkavec A. N., Yermolenko S. S. etc. (1983). *Sovremennoe zarubezhnoe yazykoznanie. Voprosy teorii i metodologii*. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
- Anokhina T. O. (2019). *Typolohiia lakunikoniv anhlomovnoi ta ukrainomovnoi kartyny svitu*. Diss. Dr. of Philol. Sc. Kyiv. [In Ukrainian].
- Apresian Yu. D. (1995). *Izbrannye trudy*. Vol. 1. *Leksicheskaya semantika*. Moscow: Yazyki russkoj kul'tury. [In Russian].
- Braginskaia N.V. (1995). Akademik Mihail Leonovich Gasparov (k 60-letiyu so dnya rozhdeniya). *Izvestiya RAN. Seriya literatury i yazyka*. LIV(4), 86–90. [In Russian].
- Fairclough N. (2003). *Analyzing discourse. Textual analysis for social research*. New York, London: Routledge.
- Fairclough N. (2003). *Analyzing discourse. Textual analysis for social research*. New York, London: Routledge.
- Fersman A.Y. (1957). *Rassказы o samocvetah*. Leningrad: Gosudarstvennoe izdatel'stvo detskoj literatury ministerstva obrazovaniya RSFSR. [In Russian].
- Ganshina M., Vasilevskaya N. (1953). *English Grammar. Seventh edition revised*. Moscow: Foreign Languages Publishing House.
- Ganshina M., Vasilevskaya N. (1945). *English Grammar. Fifth edition revised*. Moscow: Foreign Languages Publishing House.

- Geeraerts D. (2016). The sociosemiotic commitment. *Cognitive linguistics*. (27, 4), 527–542.
- Halliday M. A. K. (1974). A sociosemiotic perspective on language development. *Bulletin of the School of Oriental and African studies*, 37(1), 98–118.
- Jorgensen M., Philips L. J. (2002). *Discourse analysis as theory and method*. London: Sage.
- McGinn C. (2015). *The philosophy of language. Classics explained*. Cambridge, Mass., London: The MIT Press.
- Nabokov V. (2011). *Speak, memory*. New York: A. Knopf.
- Nepokupnyi A. P. (1979). Baltiiski rodychi sloviau. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Petrov N. (2003). Bol'sherotyj tovarishch. Ob odnom epizode iz kul'turnoj istorii sovetskogo stihovedeniya. *Kriticheskaya massa*, (3). URL: <http://magazines.russ.ru/km/2006/3/pe17.html> (last accessed: 23. 06.2019). [In Russian].
- Renchka I. Ye. (2015). Ideolohizatsiia i deideolohizatsiia leksem u slovnykakh ukrainskoi movy 20 — pochatku 21 stolit. Diss. Dr. of Philos. Sc. Kyiv. [In Ukrainian].
- Rusanovskij V. M., Zhovtobryuh M. A. etc. (1986). *Ukrainskaya grammatika*. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
- Sarnov B. (2003). Kazhdomu — po yego vere (O romane Mihaila Bulgakova «Master i Margarita»). Moscow: MGU. [In Russian].
- Shyrov O. S. (1985). *Vvedenie v yazykoznanie*. Moscow: MGU. [In Russian].
- Suon M. (1984). *Anglijskij yazyk v sovremennom upotreblenii*. Moscow: Vysshaya shkola. [In English].
- Swan M. (2002). *Practical English usage. International student's edition*. Oxford: Oxford University Press.
- Widdowson H. G. (2004). *Text, context, pretext: critical issues in discourse analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Yermolenko S. (2019). Linguistic examples as carriers of socio-cultural information. *Mova i suspilstvo*, (10), 137–147. [In Ukrainian].
- Yermolenko S. (2023). *Mova v semiotychnii hierarkhii kultury*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Yermolenko S. (2024). «Ukrainskaya grammatika» za redaktsiieiu V. M. Rusanivskoho yak naukovo-kulturnyj proiekt. *Movoznavstvo*, (1), 48–62. [In Ukrainian].
- Zgusta L. (1971). *Manual of lexicography*. Praha: Academia.
- Zhaivoronok V. V. (2006). *Znaky ukrainskoi etnokultury: Slovnyk-dovidnyk*. Kyiv: Dovira. [In Ukrainian].
- Zholkovskij A. K. (1995). Strah, tyazhest', mramor (iz materialov k zhiznetvorcheskoj biografii Ahmatovoj). *Wiener Slawistischer Almanach*. (36), 119–154. [In Russian].

Received: 16.08.2024

Received in revised form: 30.08.2024

Accepted: 05.09.2024

Serhii YERMOLENKO

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine

4 Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

Електронна пошта: signum70.1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1340-0444>

LINGUISTIC ILLUSTRATIONS AS A SECONDARY SIGN (MICRO) SYSTEM

The article focuses on the study of illustrations found in linguistic and language teaching literature from a perspective of their operating as a secondary semiotic system. Such systems can comprise a limited inventory of items and belong to a specific author's

discourse, where their field of reference is determined by the producent's associations of individual and subjective nature, and therefore generally hidden from the average recipient. Also, they may be related, as their *plan de signification*, to social communicative-functional discursive varieties (as those of state politics, ideology, or literary criticism). In both cases, the emergence of such secondary systems results from the conscious intent of the producent. Besides, the secondary semiotic function of language illustrations may emerge independently of the producent, resulting from their interpretations by the recipient. Such unintentional interpretation, too, can be subjective and individual, resulting from the recipient's idiosyncratically finding additional senses in, or imparting them to, illustrations. Or it can emerge as a result of considering linguistic illustrations, as manifesting a nationally and ethnically specific world picture together with its own systems of cognitive models and values, from the viewpoint of another linguistic-cultural community. Lastly, the identification of socio-cultural background of citations can take place due to viewing illustrative material pertaining to one socio-culturally different historical or territorial variant of the same language through the prism of another. Prospects for further research in this direction lie in extensive studies of specific cases of illustrations' secondary semiotic functioning, as well as in the development of the theory and methodology of such studies.

Keywords: language illustrations, linguistic and language teaching literature, communicative intention, secondary linguistic cultural codes, interpretation, producent, recipient, national-ethnic world picture.